

MUHAMMED İKBAL'İN TÜRK MODERNLEŞMESİNE BAKIŞI

Ahmet Şamil GÜRER* -Necmi UYANIK**

Öz

Cumhuriyet dönemi Türk reformları, İslâm modernleşme düşüncesinin öncülerinden Muhammed İkbâl'in İslâm dünyasındaki modernleşme hareketleri bağlamında değerlendirildiği konulardan biridir. M. İkbâl'in Türk modernleşmesine ilişkin kanaatleri istikrarlı bir bakış açısını yansıtmaz. Bu çalışmada, onun söz konusu meseleye karşı paradoksal yaklaşımı ve bunun muhtemel sebepleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Muhammed İkbâl, Türkiye Cumhuriyeti, Reform, İnkılâp, Atatürk, İctihat, Nehru

MOHAMMAD IQBAL'S PERSPECTIVE ON THE TURKISH MODERNISATION

Abstract

The Turkish reforms of the Republican Era are one of the subjects that was evaluated by Muhammad Iqbal who was one of the pioneers of Islamic modernization thought, in the context of modernization movements in the Islamic world. Iqbal's views on Turkish modernisation do not reflect a stable perspective. In this article, his paradoxical approach towards the subject and its probable causes are discussed.

Keywords

Mohammad Iqbal, Turkish Republic, Reformation, Atatürk, Islamic Jurisprudence, Nehru

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye.
asgurer@ankara.edu.tr
ORCID:0000-0002-1409-578X

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye.
necmiuyanik@hotmail.com
ORCID:0000-0003-3692-3168
Makalenin Gönderilme Tarihi: 16.02.2019
Makalenin Kabul Tarihi: 17.03.2019
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.03.2019
Makalenin Türü: Araştırma

GİRİŞ

İslâm dünyasındaki modernleşme düşüncesinin öncülerinden filozof ve şair Muhammed İkbâl'in yirminci yüzyıl başlarında Türkiye'de meydana gelen gelişmelerle yakından ilgilendiği iyi bilinen bir husustur. Trablusgarp, Balkan savaşları ve Milli Mücadele sırasında Türkiye ve Mustafa Kemal Paşa hakkında kaleme almış olduğu hamasi ve duygusal şiirlerinin yanısıra Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesine ilişkin bazı değerlendirmelerde de bulunmuştur. Ancak, M. İkbâl'in iniş çıkışlarla dolu bu değerlendirmeleri sabit bir bakış açısını yansıtmaz. 1930'da yayımlanan *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* adlı eserinde Halifeliğin kaldırılması ve Ziya Gökalp'in din devlet ayrımına ilişkin düşünceleri çerçevesinde değerlendirdiği modern Türkiye'yi İslâm dünyasındaki modernleşmenin öncüsü olarak takdim ederken,¹ ilk baskısı 1932'de yapılan *Cavidnâme*'de yer alan bir şiirinde ise Türkiye'de yapılan reformları genel anlamda İslâm'dan sapma ve Batı taklitçiliği olarak nitelendirmektedir.² 1934'de kaleme almış olduğu *Islam and Ahmadizm* adlı eserinde ise, ilk savunduğu görüşe geri dönmüş ve söz konusu vakıayı İslâmi bir zemine oturtarak "Türk İctihadı" olarak nitelendirmiştir.³

M. İkbâl'in Hint Müslümanları arasında ortaya çıkan Kadıyanilik hareketi hakkındaki eleştirilerini içeren bu eserin Cumhuriyet Reformlarına ilişkin satırları yeterince değerlendirilmemiştir. Oysa M. İkbâl, burada Cumhuriyet Reformlarını yukarıda ilk zikredilen eserindekinden daha ayrıntılı bir biçimde incelemekte ve onlara daha geniş bir perspektiften bakmaktadır. Bu makalede, Muhammed İkbâl'in *Islam and Ahmadizm*'de yer alan Cumhuriyet Reformlarına ilişkin düşünceleri değerlendirilecek ve onun söz konusu reformlara karşı çelişkili bakış açısının muhtemel sebepleri üzerinde durulacaktır.

I. MUHAMMED İKBAL VE MİLLİ MÜCADELE

XX. yüzyılın başlarında bir taraftan Rusya, diğer taraftan Avrupa sömürgeciliğinin askeri, siyasi ve iktisadi baskısı altında bulunan Osmanlı İmparatorluğu var olma mücadelesi içerisindeydi. Bu sıralarda İngiliz yönetimi altında bulunan Hindistan Müslümanları, II. Abdülhamid tarafından başlatılan ve İttihat-Terakki yönetimi tarafından da devam ettirilen İttihad-ı İslâm siyasetini kendileri için bir kurtuluş ümidi olarak görmüşlerdir. Bu yüzden Müslüman Hint aydınları, Halife'nin ülkesinde olup biten olayları

¹ Mohammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, London 1934, s. 145-155.

² Muhammed İkbâl, *Cavidname*, (Çev. Halil Tokar), İstanbul 2008, s. 82-83.

³ Muhammad Iqbal, *Islam and Ahmadism: A Replay to Questions Raised by Pandit Jawahar Lal Nehru*, Lahore 1980, s. 39-52.

yakından izlemişler ve mümkün olabildiği ölçüde Osmanlı Devleti'ni bu var olma mücadelesinde desteklemişlerdir.⁴ Bağımsızlığını koruyabilmiş yegâne İslâm ülkesi olan Osmanlı-Türk coğrafyasında vuku bulan hadisele-ri yakın bir ilgi takip eden Hindistanlı Müslüman aydınların önemi isimle-lerinden biri de Dr. Muhammed İkbâl olmuştur.

İtalyanların 1911'de Trablusgarp'a saldırıları üzerine, Trablusgarp şehit-leri için kaleme aldığı bir şiiri onun bu ilgisini yansıtan en erken örnekler-den birisidir. *Beng-i Dera* adlı kitabında yer alan "Huzur-i Risâlet Maâb min" başlıklı bu manzumesinde, M. İkbâl, Hz. Muhammed'in huzuruna çıkar. Hz. Peygamberin kendisine hangi hediyeyi getirdiğini sorması üzeri-ne, M. İkbâl, Cennet'te bile bulunmayan bir hediye getirdiğini söyleyerek içerisinde Trablusgarp şehitlerinin kanının bulunduğu şişeyi Hz. Muham-med'e sunar.⁵ Yine Balkan savaşları için kaleme aldığı "Cevâb- ı Şikve" baş-lıklı ünlü şiirini 1912 yılının Kasım ayında Lahore'daki Bedşahi Camii'nde, savaşta yaralanan Türkler için yardım toplanırken okumuştur.⁶ Balkan Harbi için yazdığı, "Edirne Muhasarası" başlıklı şiirinde M. İkbâl, 1912 Edirne kuşatmasındaki o zor durumda bile şehrin gayrimüslim ahalisine uygulanan Türk adaletinden bahseder.⁷ M. İkbâl, Lahor'da düzenlenen açık hava toplantılarında okuduğu bu şiirleri ile Hindistan Müslümanlarında Türk sevgisinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Balkan Harbi sırasında, Hindistan Müslümanları Türkiye'ye bir sağlık heyeti göndermiş, bazı üni-versite öğrencileri de Türk ordusunun saflarında savaşa katılmak üzere Türkiye'ye gelmişlerdi.⁸

Trablusgarp ve Balkan savaşlarını müteakiben Cihan Harbi'nden de mağlubiyetle çıkan Osmanlı İmparatorluğu, şartları ağır bir ateşkes antlaş-ması imzalamıştır. İmparatorluğun başında bulunanlar çaresiz bir biçimde ateşkesi kabul etmiş, Mustafa Kemal Paşa ise, ateşkes hükümlerini reddet-miş ve Anadolu'da bir bağımsızlık mücadelesi başlatmıştır. M. İkbâl bu iki farklı siyasi tutumu felsefi düşüncesinde önemli yer tutan, "Akl" ve "Aşk" kavramlarına başvurarak açıklar. M. İkbâl'e göre İmparatorluğu yönetenler, bu karara varırken akli muhakeme yaparak "Akl"ı kullanmış ve kendilerini İtilaf Devletleri'nin bu ağır şartlarını kabule mecbur hissetmiştir. Diğer taraf-

⁴ Hindistan Müslümanları'nın 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından itibaren 1906 Akabe, Trablusgarp, Bosna Hersek'in Avusturya - Macaristan tarafından ilhaki, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Kurtuluş Savaşında Türklerle verdikleri destek hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Salim Cöğce, "Türk İstiklâl Savaşı ve Hindistan Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 37, s. 80-88.

⁵ Abdulkadir Karahan, "Dr. Muhammed İkbâl'in Türkiye ve Atatürk Hayranlığı", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 36; Mehmet Aydın, "İkbâl, Muhammed", *TDVİA*, C. XXII, Ankara, 2000, s. 22.

⁶ Fida Hussain, "Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkilâbı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. IV.

⁷ Karahan, "Dr. Muhammed İkbâl'in..." s. 85.

⁸ Muhammed İkbâl, *Doğu'dan Esintiler*, İstanbul 1988, s.12; Cöğce, "Türk İstiklâl Savaşı..." s. 81.

tan “Aşk” yolunu seçen Mustafa Kemal ise, başa çıkılması neredeyse imkânsız zorluklara yenilmektense onlarla yüzleşmeyi seçerek Türkiye’yi mağlup bir devletten bağımsız bir devlete götürmüştür. M. İkbâl şiirlerinde Padişah için aklın sembolü olarak “tilki”, Mustafa Kemal için ise, cesaret ve aşkın sembolü olarak “kaplan” metaforlarını kullanır.⁹ M. İkbâl’in eserlerinde, zaman zaman salt aklı eleştirdiğini, aşksız aklın, görevini gereği gibi icrâ edemeyeceğini vurguladığını belirtmek gerekir.¹⁰ Mustafa Kemal Paşa için, yazdığı ünlü şiirinde yer alan “Koş Mustafa Kemal koş! Atın çatlayana dek / Bizi tedbir mat etti, sana tedbir ne gerek...” mealindeki dizeleri onun salt akla yönelik bu eleştirisinin örneklerinden birisidir.

Milli Mücadele döneminde M. İkbâl, aradaki coğrafi uzaklığa rağmen İstiklâl Harbi’nin her aşamasını yakından takip etmiş diğer Müslüman Hint aydınlarının çoğu gibi gerek entellektüel düzeyde, gerekse katkı sağlama noktasında Milli Mücadele’yi desteklemiştir. İstanbul’un işgali üzerine Mustafa Kemal Paşa, 1920 Mayıs’ında İslâm âlemine hitaben içeriği itibariyle Müslümanlardan İstiklâl Harbi için maddi ve manevi destek talep eden ve Milli Mücadele’nin Halife’ye karşı bir hareket olduğu yönündeki menfi propagandaları geçersiz kılmaya yönelik beyannâmeler yayımlamıştır.¹¹ Mustafa Kemal Paşa’nın bu beyannâmelerini bir Bayram namazı için Lahor’daki Bedşahi Camii’nde toplanan kalabalık bir cemaate okuyan M. İkbâl, ardından da uzun ve duygusal bir konuşma yapmıştır. M. İkbâl’in Türk ordusu ve Mustafa Kemal Paşa’nın zaferi için dua isteyen bu konuşması Hint Müslümanlarının Kurtuluş Savaşı’na maddi ve manevi destek sağlamaları hususunda da etkili olmuştur.¹²

M. İkbâl’in Milli Mücadele’ye bakışının odak noktasında Mustafa Kemal Paşa yer almaktadır. O, Mustafa Kemal Paşa’nın şahsiyetinde, en güçsüz sanıldığı bir dönemde, düşmanını alt ederek kurtuluşa ulaşmış bir İslâm ülkesi olan Türkiye’yi ve hayal ettiği büyük İslâm kahramanını görmüştür.¹³ Bu yüzden Türk ordusunun ve komutanının her zaferi M. İkbâl’i heyecanlandırmış ve onlar için övgü dolu şiirler kaleme almıştır. M. İkbâl, “Mustafa Kemal Paşa’ya Hitab-Allah onu güçlendirsin” başlıklı şiirini, 1922 Temmuz’unda yani Sakarya Meydan Muharebesi’nden kısa bir süre önce yazmıştır. Bu şiirinde, Müslümanların parlak bir geçmişten nasıl bir çöküşe

⁹ Fazlur Rahman, “Muhammad İqbâl and Atatürk Reforms”, *Journal of Near Eastern Studies*, C. 43, Sayı: 2, Chicago 1984, s. 158.

¹⁰ İsa Çelik, “Muhammed İkbâl’de Akıl ve Aşk”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 22, 2008, s. 23.

¹¹ *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri*, C. IV, Ankara, 2006, s. 265-269; Cöhce, “Türk İstiklâl Savaşı...”, s. 85-86.

¹² Mustafa Sarper Alap, “Türklerin Unutulmayan Dostu Muhammed İkbâl”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8/9 Summer 2013, s. 514-515.

¹³ Karahan, “Dr. Muhammed İkbâl’in...” s. 84.

gittiğini hatırlatır ve Mustafa Kemal Paşa'dan tereddüt etmeden başladığı işin sonunu getirmesini ister.¹⁴ İzmir'in kurtarılması üzerine yazdığı bir rubaisinde de, "Goft İkbâl İsm-i a'zam Mustafa" manzum tarihini düşürmüştür.¹⁵

II. İKBAL'E GÖRE TÜRK MODERNLEŞMESİ "TAKLİT" Mİ "İÇ-TİHAT" MI?

Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ni müteakiben İzmir işgalden kurtarılmış ve Mudanya Ateşkes antlaşması ile Milli Mücadele'nin askeri cephesi zaferle neticelenmiş, Lozan Antlaşması'ndan sonra da Cumhuriyet ilan edilmiştir. Lâle Devri'nde başlayan ve Türkiye'nin son iki yüzyıllık tarihini karakterize eden modernleşme hamleleri daha seküler bir anlayışla Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. İmparatorluk'tan ulusal devlete geçilmiş, siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisâdi alanlarda reformlar daha köktenci bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk dönemindeki bu radikal modernleşme süreci de Muhammed İkbâl tarafından dikkatle izlenmiştir.

Öncelikle, İslâm dünyasında en çok tartışılan Türk inkılâplarından Hilâfet'in kaldırılması meselesi ile ilgili görüşlerine bakılacak olursa; M. İkbâl bu meseleyi İslâm hukukunun modern düşüncenin ışığı altında yeniden şekillendirilebileceğine ilişkin görüşü çerçevesinde ele almış ve bu hareketi tamamen meşru saymıştır. Bunu modern gelişmelerin zorunlu kıldığı bir içtihat meselesi olarak görmüş, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*'da şu şekilde değerlendirmiştir:

*"Şimdi Büyük Millet Meclisi'nin bu içtihat gücünü Hilâfet müessesesiyle ilgili olarak nasıl kullandığına bakalım. Sünni fıkına göre İmanın veya halifenin tayini kesinlikle kaçınılmazdır. Bununla ilgili olarak ortaya çıkan ilk soru şudur: Halifelik tek bir kişiye mi verilmelidir? Türkiye'nin içtihadı İslâm'ın ruhuna göre Hilâfet veya İmamet makamının bir grup insana veya seçilmiş bir meclise verilebileceği şeklindedir... Şahsen Türklerin bu görüşünün kesinlikle doğru olduğuna inanıyorum. Bu noktada tartışmak lüzumsuzdur. Cumhuriyet şeklindeki idare, sadece İslâm'ın ruhuyla tamamen uyumlu değil aynı zamanda, İslâm dünyasında salıverilen yeni güçler dikkate alındığında bir zorunluluktur."*¹⁶

M. İkbâl, bu değerlendirmesini İslâm dünyasındaki mezhepsel ve siyasi parçalanmışlığın evrensel hilâfet fikrini geçersiz kıldığı görüşü ile temellen-

¹⁴ Bu şiirin Ahmed Asrar tarafından yapılmış çevirisi: "Bir millet var, biz onun varlığıyla ulaştık, İlahî kanunların gizli gerçeklerine... Bir bakışla yön verdi bizlere, dağları aşık, Dünya güneşi olduk bir kıvılcım yerine! Koş Mustafa Kemal koş, atın çatlayana dek! Bizi tedbir mat etti, sana tedbir ne gerek?", İkbâl, *Doğu'dan Esintiler*, s. 43.

¹⁵ Karahan, "Dr. Muhammed İkbâl'in...", s. 83; Hussain, "Hindistan Matbu'atında..." s. 71.

¹⁶ İqbâl, *The Reconstruction...*, s. 149.

dirmiştir. Araplar ve İranlılar zaten Türklerin hilâfetine sıcak bakmamaktadırlar. Dolayısıyla uzun zaman önce fiilen ortadan kalkmış bir iktidar sembolü uğruna mücadele etmenin artık anlamı kalmamıştır. M. İkbâl, İbni Haldun'un asırlar önce ileri sürdüğü Kureyş'in imâmeti artık sona erdiğine göre, her İslâm ülkesinde en güçlü olanın imâmetini kabul etmek gerektiği önerisini de hatırlatmıştır. M. İkbâl, hilâfetin kaldırılmasını ayrıca Ziya Gökalp'ten mülhem şu düşüncelerle savunur: Şimdilik her İslâm ulusu kendi iç meselelerini çözmeli, içeride yeterince güçlendikten sonra evrensel bir birlik idealine yönelmelidir. Bu birlik de üyeleri arasındaki suni sınırları ve ırksal farklılıkları bir ayırım aracı olarak değil sadece kolay atıfta bulunmak için tanıyan "Milletler Cemiyeti" şeklinde olmalıdır.¹⁷

M. İkbâl, Türk modernleşmesinin bazı meselelerini "Türkiye'deki mevcut düşünceyi şekillendiren şair" olarak takdim ettiği Ziya Gökalp'in düşünceleri üzerinden değerlendirmiştir. Onun, August Comte'un üç hal yasasını İslâm'ın dini bakış açısına uyarlamasını takdir eder. Gökalp'in ezan ve Kur'an'ın türkçeleştirilmesi ile ilgili düşüncelerine karşı tavrı çok açık değildir. Bir taraftan Gökalp'in bu teklifine dinin ancak anadilde insanların iç dünyalarına daha fazla nüfuz edebileceğine ilişkin bir açıklama getirirken diğer taraftan böyle bir girişimin Hindistan Müslümanları tarafından kınanacağını ve ileride ortaya çıkacak bazı sebeplerle itirazlara açık olduğunu belirtmekle yetinir. Bununla birlikte böyle bir düşüncenin İslâm tarihinde ilk olmadığını, Muvahhidler dönemi İspanya'sında Muhammed İbni Tümer'tin Kur'an ve ezanın Berberi dilinde okunmasını emrettiğini hatırlatarak bir anlamda Gökalp'in bu düşüncesine tarihsel bir dayanak sağlamaya çalışır.¹⁸

M. İkbâl, Türkiye'deki reformlar hakkında yaptığı bu değerlendirmeleri şu sözleri ile bitirir: "Hakikat şudur ki, günümüzdeki Müslüman milletler arasında sadece Türkiye dogmatik uykusundan silkinmiş ve benlik şuuru kazanmıştır. Sadece O, entelektüel özgürlük hakkını sahiplenmiştir; sadece O, ideal olandan gerçek olana geçmiştir."¹⁹

1930'da yeni Türkiye'yi bu şekilde yücelten M. İkbâl, iki yıl sonra, 1932'de yayımladığı *Cavidnâme*'deki şiirlerinde ise inkılaplara keskin eleştiriler yönelir. Said Halim Paşa'yı konuşturduğu bir şiirinde Türklerin aslında bir yenilik getirmediğini ve Avrupa'nın eski adetlerini benimseyip ateşin mumla kaynaştığı gibi onunla aynılaştığını (ya da Avrupa'nın ateşi ile eridiğini) iddia eder. Yenilik yapmak gerekirse bunu taklitle değil, Kur'an'a

¹⁷ İqbâl, *The Reconstruction...*, s. 149-150.

¹⁸ İqbâl, *The Reconstruction...*, s. 152-153.

¹⁹ İqbâl, *The Reconstruction...*, s. 154.

bakarak yapmak gerektiğini söyler.²⁰ Bir başka şiirinde, daha açık bir şekilde kültürel inkılâpları hedef alır: Ona göre Doğu'nun Batı'yı taklit değil tenkit etmesi gerekir. Batı'nın gücünün Latin harflerinden değil ilim ve fenden kaynaklandığını, ilim ve sanatın sarıkla engellenemeyeceğini söyleyerek harf inkılabını ve kıyafet devrimini eleştirir.²¹

M. İkbâl'in bu keskin eleştirileri iletiliğinde Atatürk, "İkbâl önce kendi halkını İngiliz hakimiyetinden kurtarsın da ondan sonra konuşalım!" cevabını vermiştir.²² M. İkbâl'in Atatürk'ün verdiği bu cevaptan haberdar olup olmadığı bilgisine sahip bulunulmamaktadır. Ancak, iki yıl sonra, 1934'de yayımlanan *İslam and Ahmadism* de görüşlerini aksi istikamette değiştirmiştir. Aslında M. İkbâl'in bu eseri içeriği itibarıyla Hintli lider Pandit Jawaharlal Nehru ile *Kadıyanilik* meselesi üzerine yaptığı bir tartışmaya hasredilmiştir. M. İkbâl, burada Nehru'nun Türkiye'deki reformlara ilişkin kaleme almış olduğu bir makalesinde ileri sürdüğü iddialara da cevap vermektedir.

M. İkbâl'in buradaki cevaplarını anlayabilmek için Nehru'nun söz konusu makalesinde ileri sürdüğü görüşlerden kısaca bahsetmek gerekir: Hindistan ulusal birliğini kurmak isteyen Nehru, Hindistan Müslümanlarını, laik yaşam tarzına ikna etmek amacıyla bir dizi makale yayınladı.²³ Bunlardan birisi de, 8 Mayıs 1933 tarihli, "Mustafa Kemal Breaks With The Past/Mustafa Kemal Geçmişle Bağını Koparıyor" başlıklı makalesidir. Nehru, burada Yunanlılar'a ve onları destekleyen İngilizler'e karşı büyük bir zafer kazanan Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk halkı nezdinde kazandığı popülariteyi, Türkiye'yi tamamen değiştirmek için kullandığını ileri sürmektedir. Hintli lider, Saltanat ve Hilâfetin kaldırılmasını, kıyafet devrimini, tekke ve medreselerin lağvını, hukuk devrimini, kadınlara tanınan hakları, Latin alfabesinin kabulünü, ezanın Türkçe okunmasını, milliyetçilik düşüncesinin benimsenmesini Türkiye'nin İslâm'dan ve kadim geleneklerinden tamamen kopuşu olarak nitelendirir.²⁴

M. İkbâl, 1934'te Nehru'ya verdiği cevaplarda Türkiye'nin bu reformları gerçekleştirerek İslâm'dan vazgeçmediğini, aksine Nehru'nun örnek olarak verdiği inkılâpların çoğunun İslâmî kalıplar içerisinde yer alan birer içtihat meselesi olduğunu ve iyi düşünüldüğünde bunların İslâm'la çelişmeyeceğini savunmuştur.

M. İkbâl, savunusunu İslâm dünyasının geri kalmasından sorumlu tuttuğu fıkhi, tasavvufi ve siyasi otoritelere yönelttiği suçlamalar üzerine inşa

²⁰ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 82-83.

²¹ İkbâl, *Cavidnâme*, s. 234-235.

²² Fazlur Rahman, "Mohammad Iqbal and Atatürk..." s. 160.

²³ Hüssain, Hussain, "Hindistan Matbu'atında..." s. 152.

²⁴ Jawaharlal Nehru, *Glimpses of World History*, New York 1974, s. 729-736.

eder. Ona göre İslâm'ın gücünün kaynağı olan ulemâ yüzyıllar boyunca, özellikle de Bağdad'ın tahribinden beri aşırı derecede tutucu olmuş, fıkhîta bağımsız hüküm vermeyi yani içtihad özgürlüğünü engellemişlerdir. M. İkbâl, ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan Seyyid Ahmed Han, Cemaleddin Afgani ve Alimcan İdrisi gibi müceddidlerin ilham kaynağı olan Vahabîliği ulemânın bu katılığına karşı bir tepki hareketi olarak görür. Bu sebeple adları zikredilen müçtehitlerin ilk amacı, yeni bir inanç yönelimi ve ilerleyen deneyimler ışığında hukuku yeniden yorumlama özgürlüğü olmuştur.²⁵

Başlangıç dönemindeki tasavvufa Müslüman kitleleri her türlü batıl inançtan koruyan bir tür mistisizm olarak olumlu bakan M. İkbâl, onun zamanla insanların cehalet ve saflığını sömüren bir araç haline dönüştüğünü belirtir. Bu yüzden ondokuzuncu yüzyıl müçtehitleri tasavvufa karşı da bir isyan başlatmış ve Müslümanları modern dünyanın aydınlığına davet etmişlerdir. Tasavvufu aslında dünyanın gerçeklerinden bir tür kaçış yolu olarak nitelendiren M. İkbâl, bu müçtehitlerin Müslümanların gözlerini İslâm'ın gerçek ruhuna açmalarını sağlamak istediklerini, İslâmın gerçek ruhunun ise sorunlardan kaçmak değil onların üstesinden gelmek olduğunu altını çizmiştir.²⁶

İslâm dünyasındaki siyasi otoritelere gelince, M. İkbâl onlara kendi hanedanlık menfaatleri korunduğu sürece ülkelerini açık arttırmaya koymakta tereddüt etmemek gibi daha ağır bir itham yöneltir. Cemaleddin Afgani'ye İslâm dünyasındaki bu gibi durumlara karşı Müslüman kitleleri isyana hazırlama misyonunu yükler. İslâm dünyasındaki reformist dini ve siyasi liderler arasında bağlantı kuran M. İkbâl, Mustafa Kemal Paşa, Zağlul Paşa ve Şah Rıza'yı Seyyid Ahmed Han, Cemaleddin Afgani ve Alimcan İdrisi gibi dini reformcuların modernleşme teorilerini uygulayan siyasi reformistler olarak görür.²⁷

M. İkbâl bundan sonra Nehru'nun iddialarını cevaplamaya bir şahıs veya toplumun hangi şartlarda İslâm'dan çıkacağı konusundaki açıklamayla başlar. Türkiye'nin Müslüman bir ülke olmaktan çıktığını düşünen Nehru'nun, İslâm'dan haberdar olmadığı için böyle bir kanaate vardığını, İslâm'dan çıkma meselesinin tamamen fıkhî bir mesele olduğunu ve buna ancak İslâm'ın yapısal ilkelerinin ışığı altında karar verilebileceğini belirtir. Bir kişinin İslâm'ın iki temel prensibine, yani Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in son peygamber olması prensiplerine sadık kaldığı müddetçe

²⁵ İqbâl, *İslam and Ahmadism...* s. 38-39.

²⁶ İqbâl, *İslam and Ahmadism*, s. 39-40.

²⁷ İqbâl, *İslam and Ahmadism*, s. 41.

en katı mollanın bile, onu İslâm'ın dışına çıkarmaya güç ve yetkisinin olmadığını ekler.²⁸

Nehru'nun makalesinin genelinde ileri sürdüğü iddialardan biri de Türkiye'nin bu reformlarla materyalist bir görünüm kazanmış olduğu meselesidir. M. İkbâl, bu hususta İslâm dünyasının son birkaç yüzyıllık tarihinde maruz kaldığı sefaleti ve geriliği hatırlatarak, Türkiye'de ortaya çıkan materyalist eğilimin Müslümanların kendilerini kanıtlama çabalarının bir tezahürü olduğunu savunur. Bunu modernleşmenin tabii bir sonucu olarak gören M. İkbâl İslâm toplumlarının geçmişte bu konuda çok fazla feragatte bulunduğunu ve artık Müslümanların gerçeklere bakma zamanının geldiğini söyler. Ayrıca, "Materyalizm dine karşı tehlikeli, ancak mollalık ile insanların cehalet ve saflığını sömüren sufilığe karşı etkili bir silahtır." M. İkbâl, İslâm'ın aynı zamanda dünyevi bir din olduğunu da "Dünyadan da nasibini unutmama"²⁹ ayeti ile hatırlatır.³⁰

Nehru'nun, Mustafa Kemal'in Müslümanların ve Türklerin sembolü olan fesi yasaklayıp Batılı giyim tarzını benimseyerek; Arap alfabesinden Latin alfabesine geçerek ve dini metinlerin Türkçe okunmasını teşvik ederek doğrudan İslâmı ve Türklerin kadim geleneklerini hedef aldığı şeklindeki iddiasını³¹ "Bir din olarak İslâm'ın ülkesi yoktur; toplum olarak ne bir özel dili ne de özel bir giyim tarzı vardır. Kur'an'ın Türk dilinde okunması bile İslâm tarihinde benzeri olmayan bir durum değildir." sözleriyle cevaplayarak bu meselelerin dinle alakası olmadığını vurgular.³²

Nehru, makalesinde Şeyh Sait Ayaklanması'nı kasederek, Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu'daki dini içerikli bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra Meclis'ten geçirdiği bir yasa ile halkın dini duygularını istismar edecek sözlü ve yazılı eylemlere karşı ağır cezalar getirdiğini; Cumhuriyet ilkelerine olan sadakati sarsacağı gerekçesi ile camilerde dini eğitim verilmesini yasakladığını; medreseleri kapatarak ulemayı halkın dini hayatından çıkardığını ve Kur'an'ın öğretilerine dayanan İslâm hukukunu terkederek Avrupa'dan Medeni Kanun ile Ticaret ve Ceza Kanunlarını getirdiğini yazmıştır.³³

M. İkbâl Mustafa Kemal'in bu eylemlerini İslâm hukukunun kaynaklarından biri olan örfî hukuk çerçevesinde değerlendirir. Mustafa Kemal'i bir İslâm devletinin emiri ve reformlarını da İslâm hukukunun bir İslâm devle-

²⁸ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 41-42.

²⁹ Kur'an-ı Kerim, 28:77.

³⁰ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 43-44.

³¹ Nehru, *Glimpses of World History*, s. 733, 734, 735.

³² İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 44.

³³ Nehru, *Glimpses of World History*, s. 733.

tinin emirine tanıdığı örfi yetkileri kullanma hakkı olarak görür. Ona göre İslâm hukuku bir İslâm devletinin emirine, şayet şeriatın müsaade ettiği şeylerin bir toplumsal yozlaşmaya yol açma eğilimine girdiğine ikna olmuşsa onları lağvetme yetkisini tanımıştır. Medreselerin kapatılması ve ulemânın yetkilerinin lağvı meselesindeki görüşünü, “Şayet gücüm olsaydı kesinlikle bunu ben de Müslüman Hindistanı’nda yapardım. Hurafe icad eden mollaların varlığı ortalama Müslümanların aptallığından ileri gelmektedir.” ifadeleriyle oldukça açık bir şekilde ifade eder. Atatürk’ün onları halkın dini hayatından çıkarmasının İslâm püritanizminin öncülerinden İbni Teymiyye ve Hintli âlim Şah Veliyullah-ı Dihlevî’nin de onaylayacağı bir girişim olduğunu belirtir. Atatürk’ün reformlarını halka izah etme çabalarını da “Bir İslâm devletinin emiri veya onun görevlendirdiği kişiler halka vaaz etme yetkisine sahiptir.” mealindeki bir hadisle destekler.³⁴

M. İqbal, hukuk reformunun sadece Medeni Kanunla ilgili kısmına değinir. İsviçre Medeni Kanunu’nun miras hukuku ile birlikte kabulüne itiraz eder. İtiraz gerekçesi dini referanslı olmaktan ziyade İslâm miras hukukunun iktisadi yönüyle ilgilidir. Bununla birlikte, eleştirisinde keskin ifadeler kullanmaz. Bunu, ilerlemeyi can ü gönülden arzulayan bir toplumda reform yapmak isteyen gençlik gayreti ve ulemânın prangasından kurtulmanın verdiği sevinçle acele alınmış bir karar olarak görür.³⁵

M. İqbal’in Nehru’ya cevap vermek ihtiyacını hissettiği diğer konular Hilâfet’in lağvı, din devlet ayrımı ve milliyetçilik hususlarıdır. Hintli lider, Hilâfet kurumunun iç siyasi çekişmelere müdahil olması üzerine Türkiye Büyük Milli Meclisi tarafından lağvedildiği bilgisini verdikten sonra tarihte önemli rol oynamış kadim bir müessesenin ve bir Emirü’l-mü’minin’in artık var olmadığını belirtir. Hintli Müslümanların Hilâfet Komiteleri kurlmaları ve İngiltere nezdinde protesto eylemlerinde bulunmalarına rağmen Türklerin bu kurumu kendiliklerinden ortadan kaldırdıkları bilgisini de ekler. Mustafa Kemal Paşa’nın asıl düşüncesinin Türkiye’nin Arap ülkeleri ve Hindistan ile dini bağlarını koparmak ve Türkiye’yi mümkün olduğunca batılılaştırmak olduğu görüşünü ileri sürer.³⁶

Yukarıda M. İqbal’in Hilâfet’in kaldırılması ile ilgili *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*’daki görüşüne yer verilmişti. Nehru’ya verdiği cevapta da aynı görüşü taşımakla birlikte konuyu din devlet ayrımı meselesi ile beraber incelediği için yeniden ele almak yerinde olacaktır.

³⁴ İqbal, *Islam and Ahmadism*, s. 45.

³⁵ İqbal, *Islam and Ahmadism*, s. 45-46.

³⁶ Nehru, *Glimpses of World History*, s. 731.

M. İkbâl, meseleye “Özünde İslâm emperyalizm değildir.” cümlesi ile girer. Bu cümleden M. İkbâl’in irsi hükümdarlığa dönüşmüş hilâfetin İslâmî siyaset anlayışına aykırı olduğu görüşünü vurgulamak istediği anlaşılmalıdır. Emeviler devrinden beri uygulamada bir tür imparatorluk haline gelmiş olan hilâfet kurumunun lağvını ise İslâm’ın Atatürk vasıtasıyla çözüm üreten ruhunun canlanması olarak telakki eder. “Halifeliğin kaldırılması meselesindeki Türk içtihadını” anlamak için büyük İslâm tarih felsefecisi ve modern tarihçiliğin babası olarak nitelendirdiği İbni Haldun’un rehberliğine başvurmak gerektiğini söyler. Mukaddime’deki evrensel hilâfet düşüncesi ile ilgili üç görüşü zikreder: “Evrensel İmamet ilahi bir kurumdur ve dolayısıyla vaz geçilemezdir; Bu müessese sadece bir maslahat meselesidir; Böyle bir müesseseye ihtiyaç yoktur.”³⁷

Son görüşün ilk İslâm cumhuriyetçileri olarak tanımladığı Hariciler tarafından benimsendiği bilgisini veren M. İkbâl, Türkiye’nin birinci görüşten ikincisine; evrensel imameti bir maslahat meselesi olarak telakki eden Mu’tezile’nin görüşüne geçtiğini belirtir. M. İkbâl’e göre tarihteki deneyimler ve Türklerin bu kararı İslâm siyasi düşüncesindeki evrensel imamet fikrinin uygulamada başarısızlığa uğradığı gerçeğini göstermektedir. Dolayısıyla işlerliğini yitirmiş olan bu düşünce modern İslâm’ın örgütlenmesinde canlı bir faktör olarak işlev göremez.³⁸ M. İkbâl’in Mahatma Gandi’nin de desteklediği Hindistan Hilâfet Hareketinden uzak durarak, sadece düşünceleriyle değil eylemleriyle de hilâfet fikrine mesafeli durduğu bilgisini aktararak³⁹ onun din devlet ayrımı konusundaki düşüncelerine geçelim.

Şii İran’daki kayıp imam doktrinini örnek olarak gösteren M. İkbâl din-devlet ayrımı düşüncesinin İslâma yabancı olmadığını belirtir.⁴⁰ Ancak yine de, temelinde vahiy olduğuna inanılmasına rağmen İslâm’ın aynı zamanda siyasi bir teşekkül olarak ortaya çıktığı ve din devlet ayrımının Batı’daki anlamıyla mümkün olamayacağı görüşünü savunur. Ona göre Hıristiyan ülkelerdeki kilise devlet ayrımı Hıristiyanlığın doğası gereği mümkündür. İslâm’daki din devlet ayrımı ise şeyhülislâmlık ve vezaret makamlarında görüldüğü üzere sadece görevlerin ayrılması ile sınırlıdır. M. İkbâl, yüzyıllarca İslâm ülkelerindeki yasama faaliyetlerinin sadece kişilerin vicdanlarına emanet edilmediğine işaret etmekle birlikte din-devlet ayrımı

³⁷ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 46.

³⁸ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 46-47.

³⁹ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, s. 37.

⁴⁰ İkbâl’in bu tespiti Şii devletler içerisinde azınlıkta kalmaları sebebiyle Şii ulemasının erken dönemlerde siyasi bir düşünce geliştirememiş olması faktörüne dayanmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Menderes Kurt, “Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih’in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihî Süreç Üzerine”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C.II, Sayı. 1, 2018, s.69.

fikrinin modern Türkiye'de nasıl işleyeceğini beklemek ve sonucunu görmek taraftarıdır.⁴¹

M. İkbâl, son olarak Nehru'nun Mustafa Kemal'in, Pan-Turanizmi (?) yeni bir ideal olarak benimseyerek gevşek bir beynelmül İslâm ideali yerine daha sağlam saf milliyetçilik bağını tercih ettiği⁴² iddiasına cevap verir. Irka dayalı milliyetçilik anlayışını hem İslâma aykırı hem de insanlığın geleceği için tehlikeli bir fikir olarak gören⁴³ M. İkbâl, İslâm'ın ırkçılığa bakışına dair ayrıntılı açıklamalar yapar ve dünyada ırkçılıkla mücadelede İslâmın bakış açısının benimsenmesi teklifinde bulunur. Nehru'nun iddiasının üzerinde fazla durmayarak "Ben şahsen, Atatürk'ün Pan-Turanizm'den ilham aldığını düşünmüyorum. Onun Pan-Turanizminin sadece Pan-Slavizm, Pan-Germenizm ve Pan-Anglo Saxonizme karşı siyasi bir mukabele olduğuna inanıyorum,⁴⁴ sözleriyle Atatürk'ün milliyetçiliği uluslararası siyaset aracı olarak benimsediği görüşünü ileri sürer.

SONUÇ

Milli Mücadele sırasındaki şiirleriyle Mustafa Kemal Paşa'ya hayranlıklarını ifade eden ve 1930'da yayımladığı *Reconstruction of Religious Thought in Islam*'da, Türkiye'yi İslâm ülkeleri içerisinde müstesna bir yere koyan Muhammed M. İkbâl'in sonradan bu düşüncesinden vaz geçerek Türkiye'deki inkılâpları eleştirmesi, daha sonra da Nehru'ya karşı aynı konu üzerinden Cumhuriyet reformlarını savunusun ortaya çıkardığı çelişki problemi üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Fazlur Rahman, bunun basit bir çelişkidir ziyade M. İkbâl'in son noktada köklü bir İslâmî geçmişi olan Türkiye'nin asla İslâm'dan uzaklaşmayacağı inancından kaynaklandığını savunur.⁴⁵

Cavidnâme'yi Türkçeye aktarmış olan Halil Toker ise meseleye somut bir bilgi ile yaklaşmaktadır: H. Toker'e göre M. İkbâl'in Cumhuriyet reformlarına bakışının menfi istikametteki değişiminin sebebi Rauf Bey (Orbay) dir. M. İkbâl, 1931'de Londra'da iken Rauf Bey ile uzun bir görüşme yapmış, bu görüşme esnasında Rauf Bey Atatürk'ün yaptığı yeniliklerin büyük tepki topladığını ve halkın özellikle dini hususlarda yapılan değişiklikleri kabul etmediğini söylemiştir.⁴⁶ Hatıratında böyle bir görüşmeye yer vermeyen Rauf Bey ise aksine, Hindistan'da bulunduğu sırada üniversitelerde

⁴¹ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 49.

⁴² Nehru, *Glimpses of World History*, s. 731.

⁴³ Sarvar Khan G., "İqbâl's Nationalism and Contemporary World", *J. Humanities*, Vol. 11, S. 1, 2005, s.70.

⁴⁴ İqbâl, *Islam and Ahmadism*, s. 51-52.

⁴⁵ Fazlur Rahman, "İqbâl and Atatürk Reforms", s. 162.

⁴⁶ İkbâl, *Cavidnâme*, s.275-276.

verdiği konferanslarda Milli Mücadele ile inklâpların Mustafa Kemal Paşa gibi müstesna bir şahsiyetin önderliğiyle gerçekleştirildiğini ve Türk milletin Mustafa Kemal Paşa gibi bir evlada sahip olmakla çok talihli bir millet olduğunu anlattığını yazmaktadır.⁴⁷

Türkçeye vakıf olmayan M. İkbâl'in Türkiye'deki gelişmelere ilişkin bilgileri çarpıtılmış haliyle Batı, İran veya Arap kaynaklarından almış olabileceği ihtimali de düşünülebilir. Türkiye'deki fikir hareketlerine ilişkin bilgi ve değerlendirmelerinin bile Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa'dan Batı dillerine yapılmış olan çeviriler ya da Batılı araştırmacıların çalışmalarında verdikleri bilgilerle sınırlı olduğu anlaşılıyor. Mesela, M. İkbâl *The Reconstruction*'da Meşrutiyet dönemi Türkiye'sinde iki ana fikir grubunun bulunduğu ve bunların da Milliyetçi Parti (Nationalist Party) ile liderliğini Said Halim Paşa'nın yaptığı Dini Reform Partisi (Party of Religious Reform) tarafından temsil edildikleri bilgisini verir.⁴⁸ Türk siyasal hayatında böyle bir partinin hiç var olmadığı ve Said Halim Paşa'nın da bir dönem İttihat ve Terakki'nin katib-i umumiliğini ve İttihat ve Terakki hükümetinin sadrazamlığını yapmış olduğu düşünülürse M. İkbâl'in Türkiye hakkında sağlıklı bilgilere sahip olmadığı anlaşılır.

Bir diğer muhtemel sebep bizzat M. İkbâl'in modernleşme anlayışı ile ilişkilidir. M. İkbâl'in modernleşme anlayışı ana hatlarıyla Müslümanların kendi kimliklerini yitirmeden modern dünyanın bir parçası olmaları gerektiği düşüncesi çerçevesinde teşekkül eder. Ona göre Batılılar için hayat prensibi olan akıl, Doğular için kâinatın sırrı olan aşk ile birlikte bulunursa mükemmel bir ahenk oluşturabilir.⁴⁹ Müslümanlar geleceklerini sadece batının değerleri üzerine inşa etmek yerine bunu kendi değerleri ile sentezlemelidir.⁵⁰ Çünkü, Batı'nın dinden bağımsız dünyevi gelişimi de Doğunun salt dindarlığı da aldattıcıdır. Doğu, sorunlarına çare bulmak için Batının bilim ve teknolojisinden yararlanmalıdır. Ancak son hedefi bu olmamalıdır. Bilimin dine, dinin de akli temellere dayandırılmaya gereksinimi vardır.⁵¹

Ancak, M. İkbâl'in her zaman bu dengeyi kurabildiği söylenemez. M. İkbâl, düşüncelerinde hem İslâm'ı modernize edebilmek için bilimsel, ekonomik ve siyasi başarılarına hayranlık duyduğu Batı'nın üstün değerlerini kullanmak, hem de İslâmın üstünlüğünü vurgulamak için Batıyı reddetmek

⁴⁷ Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2003, s.670-671.

⁴⁸ İqbâl, *The Reconstruction...*, s.146, 148.

⁴⁹ İkbâl, *Cavidnâme*, s.82; Schimmel, *Muhammed İkbâl*, s.173.

⁵⁰ Masood A. Raja, "Muhammad Iqbal: Islam, the West, and the Quest for a Modern Muslim Identity", *The International Journal of the Asian Philosophical Association*, C. 1, Sayı 1, 2008, s. 40; Mehmet S. Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, İstanbul 2000, s. 148.

⁵¹ Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, s. 148.

gibi bir çelişkiye düşmüştür.⁵² Fazlur Rahman bu yaklaşımın İslâm toplumlarının Batı hakimiyetine karşı siyasi mücaleler verdikleri 20'li ve 30'lu yıllarda su yüzüne çıktığına dikkat çeker. Batıya yöneltilen sosyo-etik ithamlarla birleşmiş siyasi karşıtlığın yanısıra Batının entelektüel ve bilimsel başarılarına hayranlık, bu dönem Müslüman aydınlarının genel karakteristiğidir.⁵³

⁵² Abdüllatif Tüzer, "İkbal'in Modernlik Paradoksu", *Hece*, Sayı. 193, Ocak 2013, s. 85; Fazlur Rahman, "Impact of Modernity on Islam", *Islamic Studies*, Vol. 5, S. 2, Islamabad 1966, s. 117.

⁵³ Fazlur Rahman, "Impact of Modernity on Islam", s. 117.

KAYNAKÇA

- ALAP, Mustafa Sarper, "Türklerin Unutulmayan Dostu Muhammed İkbâl", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt 8/9 Summer 2013, ss.510-521.
- ATATÜRK'ÜN Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri, Cilt IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- AYDIN, Mehmet, "İkbâl, Muhammed", TDVİA, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, ss. 17-23.
- AYDIN, Mehmet S., İslâm Felsefesi Yazıları, Ufuk Yayınları, İstanbul 2000.
- CÖHCE, Salim, "Türk İstiklâl Savaşı ve Hindistan Müslümanları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 37, Mart 1997, ss.77-88.
- ÇELİK, İsa, "Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk", Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 9, Sayı: 22, 2008, ss. 23-57.
- FAZLUR Rahman, "Impact of Modernity on Islam", Islamic Studies, Vol. 5, S. 2, Islamabad 1966, ss. 113- 128.
- FAZLUR Rahman, "Muhammad Iqbâl and Atatürk Reforms", Journal of Near Eastern Studies, C. 43, Sayı: 2, Chicago 1984, ss. 157-162.
- HUSSAIN, Fida, "Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılâbı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.
- KARAHAN, Abdulkadir, "Dr. Muhammed İkbâl'in Türkiye ve Atatürk Hayranlığı", Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, Edebiyat. Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, ss. 79-88.
- KURT, Menderes, "Safevi Dönemi Şîu Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine", İran Çalışmaları Dergisi, c.II, Sayı. 1, 2018, s.69.
- IQBAL, Muhammad, Islam and Ahmadism: A Replay to Questions Raised by Pandit Jawahar Lal Nehru, Asraf Printing Press, Lahore 1980.
- IQBAL, Mohammad, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Oxford University Press, London 1934.
- İKBAL, Muhammed, Cavidname, Çev. Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.
- İKBAL, Muhammed, Doğu'dan Esintiler, (Çev. N. Ahmed Asrar), İş Bankası Yayınları, İstanbul 1988.
- SARVAR Khan G., "Iqbal's Nationalism and Contemporary World", J. Humanities, Vol. 11, S. 1, 2005, ss. 69-79.
- NEHRU, Javaharlal, Glimpses of World History, Asia Publishing House, New York 1974.
- ORBAY, Rauf, Siyasi Hatıralar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.
- PARRAY, Tauseef Ahmad, "Islamic Modernist and Reformist Thought: A Study of the Contribution of Sir Sayyid and Muhammad Iqbal", World Journal of Islamic History and Civilization, Sayı 2, 2011, ss. 79-93.

- RAJA, Masood A., "Muhammad Iqbal: Islam, the West, and the Quest for a Modern Muslim Identity", The International Journal of the Asian Philosophical Association, Sayı 1, 2008, ss. 37-49.
- SCHIMMEL, Annemarie, Muhammed İqbal, Ötüken Yay., İstanbul, 2012.
- TÜZER, Abdüllatif, "İqbal'in Modernlik Paradoksu", Hece, Sayı. 193, Ocak 2013, ss. 84-116.